

Jana Mukařovského autoři, čtenáři, individua a subjekty

BOHUMIL FOŘT

Jan Mukařovský si v podstatné části svého díla všímá otázek spojených s pojmem individua v umění i teoretického uchopení subjektu či subjektů, které se uplatňují v literárním díle. Na druhé straně věnuje dosti prostoru rozboru jednotlivých literárních textů a otázkám konkrétních autorů i čtenářů. V obou těchto případech mluví o *autorech*, *čtenářích*, *subjektech* a *individuích*, v obou přitom na jiných úrovních, s jinou intencí a v jiných souvislostech. Ve svém příspěvku se pokusím nahlédnout specifika jeho přístupů a východiska, která tyto přístupy nabízejí pro sémantiku literárního díla.

Všechny vyjmenované pojmy procházejí v Mukařovského díle někdy i dosti překotným vývojem, takže je v rámci jeho textů možné najít tvrzení, která si nejenom neodpovídají, ale i, zdá se, přímo vylučují. Pokusím se načrtnout základní rysy uceleného systému v souladu s proměnou Mukařovského strategií a pojmových nástrojů.¹

Zastavme se nejprve u pojmu *individua* v umění – ten patří bezpochyby ke stěžejním a důsledně propracovávaným konceptům Mukařovského díla.² Individuum propojuje několik vrstev zájmu Mukařovského bádání v oblasti literatury i obecné estetiky či sociologie umění. Je známo, že v jeho pojetí se literární struktura vyvíjí nejenom pod vlivem vývoje celé sociální reality, ale, a to především, podléhá svým vlastním, specifickým, imanentním vývojovým impulzům. Mukařovský samozřejmě musí akceptovat

---

1) Obecněji koncipovanou analýzu a kritiku některých částí Mukařovského pojmového systému nabízí studie Mukařovského pojetí vztahu celku a částí v širší mereologické perspektivě (Fořt 2004: 175–193).

2) Nejzvučněji pravděpodobně ve studii *Problémy individua v umění* z roku 1946 (Mukařovský 2000: 303–335).

jedinečnost konkrétních literárních děl, a proto do svého systému zapojuje element, který tuto jedinečnost zaručuje – jinak by všechna díla, pokud by podléhala pouze stejnému vnějšímu vývoji a imanentnímu vývoji literatury, nutně musela být stejná. Tento element získává zavedením pojmu individua. Individuum je zárukou určitého stupně jedinečnosti, protože se podle něj v konkrétním individuu vždy aktualizují jen určité možnosti z veliké potence všech možností vývojových. Ve svých pozdějších studiích se pokouší uplatnit termíny jako talent či náhoda, ale i toto řešení je zcela v intencích determinovanosti nadřazeným vývojovým systémem. Nicméně, individuum je v Mukařovského pojetí tou jedinečnou entitou mimoliterárního vývoje, která zasahuje do struktury literárního vývoje konkrétním dílem: „*Jednotlivé individuum* zdá se pouhým nahodilým nositelem tohoto nadosobního proudění. Při pohledu zblízka ukáže se však, že právě v individuální nepředvídanosti každé z básnických osobností má svůj zdroj vývojová dynamika literatury. Básnická osobnost, zejména silná, je průsečíkem, v kterém se srážejí a navzájem mísí síly dané jednak směřováním vyvíjející se národní literatury samé, jednak vycházející zvnějška, totiž z cizích literatur, z ostatních umění, z jiných oblastí kultury i ze společenské organizace a jejího vývoje; výslednicí tohoto jedinečného utkání sil, ke které svým podílem přispívají vrozené dispozice básníkovy, je básníkův zásah do nadosobního vývojového proudění v literatuře“ (Mukařovský 2000a: 268–269).

Mukařovský, a to chápeme dodnes jako jeho veliký teoretický přínos, nesoustřeďuje svou pozornost pouze na (individuum-původce), ale zdůrazňuje i roli (individua-vnímatele) – v jeho pojetí je vnímatel neméně důležitý než původce, byť mají, jakožto individua, nutně jinou funkci: „Individuum-autor se od ostatních individuí odlišuje; nedosahuje-li plně jedinečnosti, tedy k ní alespoň směřuje, kdežto individuum-vnímatel je právě proto pasivní, že se prezentuje jako člen společnosti, projevuje tendenci opačnou, ke konformitě úsudku o uměleckém díle, ke konsenzu o estetickém soudu. Individuum-vnímatel je pouhý člen kolektiva, jednotka nemající jiné individualizující určení než svou početní singularnost“ (Mukařovský 2000b: 311).

Mukařovského rovné zaměření na původce i vnímatele je zřetelně podmíněno jedním ze základních axiomů jeho systému, jímž je znaková podstata literárního díla ve specifickém procesu komunikace. Termíny jako znak či komunikace umožňují Mukařovskému nejenom hlubší teoretickou analýzu estetiky a sociologie umění, ale, a to především, přestoupit z obecné estetické úrovně (individuum-původce) – (dílo-znak) – (individuum-vnímatel) operací paralelismu na (subjekt-původce) – (dílo) – (subjekt-vnímatel), tedy na úroveň konkrétního literárního díla. Nicméně, individuum zůstává čistě na rovině systémové estetiky, zatímco na úrovni konkrétních děl můžeme mluvit jen o konkrétních autorech (původcích), čtenářích (vnímatelích) a subjektech. Vidíme, že touto operací, paralelním přesunem komunikačního schématu z roviny obecné estetiky do roviny konkrétního díla, Mukařovský vlastně činí zadost základní dichotomii svého systémového pojetí obecných a konkrétních struktur a systémů.

Ocitneme-li se na úrovni konkrétního literárního díla, nesmíme opomenout podmíněnost autora i čtenáře jak objektivními činiteli, tak jejich individuálními dispozicemi, odrážejícími se v kreaci a recepci díla. Je však zřejmé, že dvojice autor – čtenář jakožto dvojice dvou psychofyzických bytostí leží na jiné úrovni než dílo, které je znakem, a to znakem specifickým, s dominující estetickou funkcí. Tato dominance podle Mukařovského způsobuje především zaměřenost na jiné stránky než na stránku zobrazované reality, ať už touto realitou rozumíme cokoli (Mukařovský 2000c: 169–184). Aby se Mukařovský mohl přehoupnout přes hranici mezi psychofyzickým a znakovostí a zůstat na úrovni díla, respektive na úrovni jeho sémantiky, zavádí pojem *subjektu*.

Zdůvodňování toho, proč zavádí tento pojem, prochází jistým vývojem, přičemž je třeba říci, že ten se netýká ani tak samotné definice subjektu, která zůstává v podstatě stejná napříč jeho dílem, jako spíše o způsob, jímž zavedení této entity zdůvodňuje. Subjekt je zpravidla definován jako plošina, „z které lze dílo přehlédnout jako celek“ (Mukařovský 2001: 475) či „bod, v kterém se sbíhá a vzhledem ke kterému je uspořádána celá umělecká výstavba díla, avšak do něhož může být promítnuta kterákoli

osobnost, stejně vnímatelská jako autorská“ (Mukařovský 2000d: 14–15) anebo „bod, z kterého výstavba díla může být přehlédnuta v celé své složitosti i ve svém sjednocení. Je proto mostem od básníka ke čtenáři, který může do subjektu promítnout své vlastní „já“, a ztotožnit tak svou situaci vzhledem k dílu s básníkovou“ (Mukařovský 2000a: 264). Mukařovský dále tvrdí, že subjekt je především jakýsi „noetický předpoklad“ (Mukařovský 2000b: 307) a podporuje své tvrzení tím, že říká, že v některých dílech subjekt přímo vystupuje do popředí, tím jest lyrický subjekt (lyrických) básní, někde bývá subjekt rozdroben do řady subjektů dílčích, jako je tomu v epických dílech, kde vystupuje vícero postav, a někde dokonce bývá zcela upozaděn. Zároveň ale o subjektu explicitně říká: „existuje však stanovisko, z něhož jsou koordinovány a hodnoceny jejich vzájemné vztahy, a toto stanovisko je jediné“ (tamtéž: 308).

Co je tedy v Mukařovského pojetí subjekt za entitu? Na jednu stranu je pevně spojen se sémantickou jednotou díla, zračí se v něm celá skutečnost (toto vyplývá z podstaty uměleckého díla jakožto estetického znaku, který má schopnost soustřeďovat pozornost ne na skutečnost samu, ale na vztah mezi skutečností a subjektem), na straně druhé může být do subjektu promítnut jak subjekt-původce, tak subjekt-vnímající. Pokud Mukařovský chápe literární dílo jako entitu, která díky své znakové podstatě ovlivňuje vztah konkrétních subjektů vstupujících do aktů jeho produkce a recepce, musí v literárním díle najít na úrovni jeho sémantiky prostor, do něhož je možné při zaujetí estetického postoje vstoupit a de facto tak s dílem samotným komunikovat na jeho, tedy na sémantické úrovni. Subjekt se tak u něj zdá býti především onou styčnou plochou, která je nejzazší podmínkou možnosti přístupu k dílu a rozumění dílu.

Uvedl jsem, že Mukařovský v souvislosti se subjektem používá termíny jako plošina či bod, ze kterého je možné přehlédnout celé dílo. Zároveň explicitně uvádí, že „subjekt je vlastním principem umělecké jednoty díla“ (Mukařovský 2000e: 286). Pokud bychom zůstali pouze u této definice, mohli bychom nabýt dojmu, že subjekt je zárukou významové jednoty díla, a to právě proto, že dílo

je vytvořeno se záměrem sloužit jako specifický znak v esteticky akcentované komunikaci: „je jen jeden subjekt v díle obsažený, a ten je dán jeho záměrností“ (tamtéž). Pak by bylo zcela zřejmé a pochopitelné, že takovým principem jednotného významu je právě subjekt. Ale připomeneme-li si, že se podle Mukařovského do subjektu v díle promítají subjekty konkrétní, bere idea subjektu jakožto záruky sémantické jednoty díla poněkud za své. Argument, respektive protiargument spočívá v tom, že sémantickou jednotu díla přece nezaručuje pouze entita, jež umožňuje konkrétním subjektům zaujmout postoj k realitě, která se dle definice v subjektu odráží. Takový prostor, který Mukařovského subjekt nabízí, ona možnost intersubjektivit, je založen na oboustranném přijetí hry na realitu v literární komunikaci.

Pokud však prozatím přijmeme tvrzení autora bez výše nastíněné kritické analýzy, zdá se, že Mukařovského subjekt je tedy jak zárukou sémantické jednoty díla, tak umožňuje všem zúčastněným subjektům promítnout se do díla. Ovšem v této souvislosti nemůžeme opomenout pojem *sémantického gesta*, definovaného jako „princip významového sjednocení“ (Mukařovský 2000f: 372). A Mukařovský jej dále rozvádí: „Za sémantické gesto, jež v díle pocítí vnímatel, není však odpověden toliko básník a ustrojení, jaké básník do díla vložil: značný podíl připadá i vnímateli a nebylo by nesnadno ukázat podrobnějším rozbořem například novějších analýz a kritik starších děl, že často vnímatel sémantické gesto díla proti původnímu básníkovu záměru citelně pozměňuje“ (tamtéž: 373). Z citovaného zřejmě plyne, že je to i sémantické gesto, které je obecnou zárukou významové jednoty díla, navíc podobnou záruce, kterou nabízí subjekt.

V tom případě zůstává dalším úvahám a šetřením, zda v našem chápání existuje nějaký důvod spojený s empirickým zkoumáním literatury, proč od sebe oddělovat význam spjatý v díle s rolí subjektu a význam vložený obecným principem významového sjednocení, tedy sémantickým gestem. Zdá se, že Mukařovský se v této konkrétní části svého díla, a bohužel nejenom v této části, dostává opětovně do situace, jež je pro jeho učení do určité míry typická: inspirován hegelíánskou filozofií a způsobem, jímž tato utváří své

systemy, a zároveň pod vlivem toho, jakou roli v těchto systematických modelech hraje jedinec a jeho individuální tvůrčí síla, Mukařovský vytváří všeobsahující systém týkající se nejširších aspektů samotného fenoménu literatury, který však, zdá se, není bezezbytku a neproblematicky aplikovatelný na literaturu a její sémantiku nahlížené jako empirické fakty – tento přístup k literatuře vyžaduje spíše terminologickou čistotu a střídmost, nikoli terminologickou redundanci vzniklou překrýváním jednotlivých systémových úrovní.

Literatura

MUKAŘOVSKÝ, Jan

2000a [1941] Básník, in J. M.: *Studie 1*, edd. M. Červenka, M. Jankovič (Brno: Host), s. 259–274

2000b [1946] Problém individua v umění, tamtéž, s. 303–335

2000c [1942] Místo estetické funkce mezi ostatními, tamtéž, s. 169–184

2000d [1940–1941] Strukturalismus v estetice a ve vědě o literatuře, tamtéž, s. 9–25

2000e [1944] Osobnost v umění, tamtéž, s. 275–290

2000f [1943] Záměrnost a nezáměrnost v umění, tamtéž, s. 353–390

2001 [1939] Významová výstavba a kompoziční osnova epiky Karla Čapka, in J. M.: *Studie 2*, edd. M. Červenka, M. Jankovič (Brno: Host), s. 451–480

FOŘT, Bohumil

2004 Mukařovského pojetí vztahu celku a částí v širší mereologické perspektivě, *Aluze*, č. 2–3, s. 175–193

PhDr. Bohumil Fořt, Ph.D., Akademie věd ČR, Praha – Masarykova univerzita, Brno